

الله الرحمن الرحيم

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنر ادیان و تمدنها
گروه هنر اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی گرایش نگارگری

بررسی نمادشناختی اعداد ۳، ۷ و ۱۹ در نگاره معراج اثر سلطان محمد

استاد راهنما:

خانم دکتر مرضیه پیراوی ونک
آقای دکتر جلیل جوکار

استاد مشاور:

آقای دکتر صمد نجارپور

پژوهشگر:

سیما رومی

اردیبهشت ماه ۱۳۹۰

اظهارنامه دانشجو:

موضوع پایان نامه :

استاد راهنما:

اینجانب سیما رومی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی گرایش نگارگری دانشکده هنر ادیان و تمدن‌ها دانشگاه هنر اصفهان به شماره دانشجویی ۸۷۱۱۵۰۲۱۰۶ گواهی می‌نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان‌نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تأیید می‌باشد و در موارد استفاده از کار دیگر محققان به مرجع مورد استفاده اشاره شده است. به‌علاوه گواهی می‌نمایم که مطالب مندرج در پایان‌نامه تاکنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری ارائه نشده است و در تدوین متن پایان‌نامه چارچوب مصوب دانشگاه هنر اصفهان را به‌طور کامل رعایت کرده‌ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات و نوآوری‌های ناشی از تحقیق، هم‌چنین چاپ و تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان‌نامه کارشناسی ارشد، برای دانشگاه هنر اصفهان محفوظ است.
نقل مطالب با ذکر منبع بلامانع است.

دانشگاه هنر اصفهان
دانشکده هنر ادیان و تمدنها
گروه هنر اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته هنر اسلامی گرایش نگارگری سیما رومی با عنوان:

بررسی نمادشناسی اعداد ۳، ۷ و ۱۹ در نگاره معراج اثر سلطان محمد

ارایه شده به مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای درجه‌ی کارشناسی ارشد که در تاریخ..... توسط هیأت داوران زیر بررسی و با نمره.....درجه به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه خانم دکتر مرضیه پیراوی ونک با مرتبه علمی..... امضا
۲. استاد راهنمای پایان نامه آقای دکتر جلیل جوکار با مرتبه علمی..... امضا
۳. استاد مشاور پایان نامه آقای دکتر صمد نجارپور با مرتبه علمی امضا
۴. استاد داور داخل گروه آقای دکتر با مرتبه علمی امضا
۵. استاد داور خارج از گروه آقای دکتر با مرتبه علمی امضا

مهر و امضای مدیر گروه

«ان والقلم وما يسطرون»

سپاس یزدان را که نعمت اندیشیدن و نگاشتن عطا فرمود.

این نوشتار حاصل محبت و صبوری‌های کسانی است که همیشه پایه‌پایم آمده‌اند و راه را برایم هموار نموده‌اند؛ خانواده‌ام.

سپاس گزارم از اساتید بزرگوارم که مرا همیشه مدیون الطاف خویش ساخته‌اند:

جناب آقای دکتر جلیل جوکار، سرکار خانم دکتر مرضیه پیراوی ونک و جناب آقای دکتر صمد نجارپور و تمامی عزیزانی

که در طول تحصیل همراه من بوده‌اند.

الهی! چون توانستم، ندانستم، و چون که دانستم، نتوانستم.

تقدیم به نفس های کرم مادرم

و

نخاه مهربان پدرم

چکیده

نمادهایی مثل اعداد نقش مهمی در زندگی و البته ناخودآگاه انسان دارند و تفسیر این نمادها یکی از دغدغه‌های بشر بوده است. از سوی دیگر اعداد فقط برای شمارش نیستند بلکه از ایام قدیم با نمادها در ارتباط تنگاتنگ بوده‌اند و تفسیر اعداد یکی از قدیمی‌ترین علوم در بررسی نمادها محسوب می‌شود.

در نگارگری که از مهم‌ترین رشته‌های هنر اسلامی است، جهان تصویر شده، جهانی است همراه با چکیده‌نگاری و نمادپردازی که از بارزترین نمادهای آن، نمادها و تناسبات عددی و هندسی هستند که این گونه برداشتها را بالاخص در دوره صفوی و در آثار مکتب تبریز می‌بینیم. مکتب تبریز بسیار متأثر از علم اعداد بوده و از آنجایی که سلطان محمد یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین هنرمندان این مکتب و معروف‌ترین اثر او تابلوی معراج پیامبر است، بر آن شدید تا این اثر را از دیدگاه علم اعداد بررسی کنیم.

هدف اصلی از این تحقیق، بررسی نظریه‌های مختلف صادر شده از جانب صاحب‌نظران و به‌خصوص عرفا، در زمینه علم اعداد و بالطبع علم حروف می‌باشد. به‌طوریکه از رهگذر این مطالعات به نتایجی مفید در زمینه عقاید هنر اسلامی و نیز آشنایی با نوع جهان‌بینی هنرمند-عارف مسلمان در برخی از جنبه‌های آن و به‌خصوص در هنر نگارگری در مکتب تبریز صفوی و در نگاره معراج اثر سلطان محمد و یافتن جنبه‌های رمزی این آثار پردازیم. در این خصوص سه عدد پرمعنا در علم اعداد اسلامی، یعنی ۳، ۷ و ۱۹ را به‌عنوان شاخص برگزیده‌ایم.

روش یافته‌اندوزی این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و مطالعه موردی و به روش تاریخی انجام پذیرفته است. هم‌چنین از نظر هدف، تحقیقی است بنیادین که به صورت توصیفی و مقایسه‌ای تجزیه و تحلیل خواهد شد.

مهم‌ترین نتیجه‌ای که از این تحقیق به‌دست خواهد آمد، علل تقدس علم اعداد و حروف در میان عارفان و هنرمندان اسلامی است و تعیین مفاهیم خاصی که این علوم در آثار هنر اسلامی و به‌خصوص در نگارگری مکتب دوم تبریز و نگاره معراج سلطان محمد داشته‌اند و بیان مفاهیم اعداد ۳، ۷ و ۱۹ در این نگاره و اینکه این نوع تفکر به چه منبعی می‌رسد.

کلید واژه‌ها: علم اعداد، هنر اسلامی، نگارگری، مکتب تبریز دوم، سلطان محمد، معراج پیامبر

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	فصل اول: کلیات تحقیق.....
۲.....	۱-۱- بیان مسأله.....
۲.....	۲-۱- اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش.....
۳.....	۳-۱- اهداف پژوهش.....
۳.....	۴-۱- روش پژوهش.....
۳.....	۵-۱- قلمرو مکانی.....
۳.....	۶-۱- قلمرو زمانی پژوهش.....
۳.....	۷-۱- محدودیت‌های پژوهش.....
۴.....	۸-۱- شرح واژه‌ها و اصطلاحات به کاررفته در پژوهش.....
۵.....	فصل دوم: علم اعداد و حروف.....
۶.....	۱-۲- پیشینه، تعریف و نظریات.....
۱۷.....	۲-۲- علم حروف ابجد.....
۲۲.....	۳-۲- قبلا یا کابالا.....
۲۳.....	۴-۲- اعجاز عددی قرآن.....
۲۴.....	۵-۲- اسماء الهی.....
۲۶.....	۶-۲- واحد.....
۲۹.....	۲-۶-۱- یک منشأ اعداد است ولی خود، عدد نیست.....
۳۱.....	۲-۷- بازنمودهای علم اعداد و حروف در هنر اسلامی.....
۳۸.....	فصل سوم: نماد و رمز در هنر و هنر اسلامی.....
۳۹.....	۳-۱- نماد.....
۴۲.....	۳-۲- نماد در هنر.....
۴۳.....	۳-۳- رمز.....

۴۶	۴-۳- رمز در عرفان اسلامی.....
۴۹	۵-۳- هنر مقدس.....
۵۰	۶-۳- هنر معنوی (عرفانی).....
۵۱	۷-۳- رمز و نماد در هنر اسلامی.....
۶۲	فصل چهارم: عقاید و نحله‌های فکری رایج در دوره تیموریان و صفویان.....
۶۳	۱-۴- تصوف.....
۶۴	۱-۱-۴- صوفیه و هنر.....
۶۷	۲-۴- نقشبندیه.....
۶۸	۱-۲-۴- اصول یازده گانه نقشبندیات.....
۶۹	۳-۴- جامی.....
۷۰	۴-۴- حروفیه.....
۷۵	فصل پنجم: مکتب دوم تبریز و بنیان‌های فکری آن.....
۷۶	۱-۵- چگونگی شکل‌گیری دولت صفویه.....
۷۶	۲-۵- مکتب هرات.....
۷۸	۳-۵- بهزاد.....
۸۲	۴-۵- مکتب دوم تبریز و عقاید مؤثر در شکل‌گیری آن.....
۸۵	۵-۵- سلطان محمد.....
۸۷	۶-۵- سلطان محمد و بهزاد.....
۸۸	۷-۵- آثار سلطان محمد.....
۹۰	۱-۷-۵- ارزش‌های نمادین و سمبولیک آثار سلطان محمد.....
۹۱	۲-۷-۵- خط در تابلو.....
۹۱	۳-۷-۵- حرکت.....
۹۱	۴-۷-۵- رنگ‌ها.....
۹۳	فصل ششم: معراج‌نامه‌ها در ادب فارسی.....

۹۴	۱-۶- معراج نامه‌های منثور.....
۹۴	۲-۶- معراج نامه‌های منظوم.....
۹۴	۱-۲-۶- حکیم ابولامجد مجدود بن آدم سنایی.....
۹۵	۲-۲-۶- خاقانی.....
۹۶	۳-۲-۶- نظامی گنجوی.....
۹۸	۴-۲-۶- عطار نیشابوری.....
۱۰۰	۳-۶- معنای لغوی واژه معراج و اسری.....
۱۰۰	۴-۶- معنای اصطلاحی معراج در فرهنگ اسلامی.....
۱۰۰	۱-۴-۶- قرآن.....
۱۰۰	۲-۴-۶- روایات.....
۱۰۰	۵-۶- معنای اصطلاحی واژه اسراء.....
۱۰۱	۱-۵-۶- آیه اسراء.....
۱۰۲	۲-۵-۶- آیات سوره نجم.....
۱۰۲	۶-۶- معراج در روایات.....
۱۰۳	۷-۶- وسیله معراج.....
۱۰۳	۱-۷-۶- براق.....
۱۰۴	۲-۷-۶- رفراف.....
۱۰۴	۳-۷-۶- لانه پرنده.....
۱۰۶	فصل هفتم: اعداد ۳، ۷ و ۱۹ در ادیان و آیین‌ها و در نگاره معراج.....
۱۰۷	۱-۷- عدد سه.....
۱۱۱	۲-۷- عدد هفت.....
۱۱۷	۳-۷- عدد نوزده.....
۱۱۸	۱-۳-۷- معجزات مربوط به عدد نوزده.....
۱۲۱	۴-۷- نگاره معراج.....

۱۲۴.....	۷-۴-۱- هفت پیکر.....
۱۲۴	۷-۵- تحلیل عددی نگاره معراج.....
۱۳۵.....	شرح پروژه عملی.....
۱۴۲.....	نتیجه گیری.....
۱۵۳.....	سخن آخر.....
۱۵۴.....	پی نوشت ها.....
۱۵۸.....	فهرست منابع و مآخذ.....

فهرست شکل‌ها

- شکل ۳-۱. گنبد مسجد شیخ لطف‌الله در اصفهان..... ۵۸
- شکل ۳-۲. کعبه و طواف آن..... ۵۹
- شکل ۳-۳. خوشنویسی‌های مسجد جامع اصفهان به قلم علیرضا عباسی..... ۵۹
- شکل ۳-۴. محراب مسجد جامع اصفهان..... ۵۹
- شکل ۳-۵. نقش مایه درخت، مسجد اعظم دمشق..... ۶۱
- شکل ۵-۱. نگاره سماع درویشان صوفی..... ۸۱
- شکل ۵-۲. نگاره یوسف و زلیخا..... ۸۱
- شکل ۶-۱. کتیبه قسمت بالای نگاره..... ۹۷
- شکل ۶-۲. کتیبه قسمت پایین نگاره..... ۹۷
- شکل ۷-۱. ترکیب‌بندی اسپیرال در نگاره معراج..... ۱۲۸
- شکل ۷-۲. فرشته‌ای در حال آوردن لباس پیشکش..... ۱۲۹
- شکل ۷-۳. بال سمت راست این فرشته..... ۱۲۹
- شکل ۷-۴. فرشته‌ای در حال حمل ظرف..... ۱۳۰
- شکل ۷-۵. کنگره‌های درپوش این ظرف..... ۱۳۰
- شکل ۷-۶. فرشته‌ای در حال حمل ظرفی از طلا..... ۱۳۰
- شکل ۷-۷. بال این فرشته..... ۱۳۰
- شکل ۷-۸. فرشته‌ای با ظرف میوه..... ۱۳۱
- شکل ۷-۹. ظرف میوه در دست فرشته..... ۱۳۱
- شکل ۷-۱۰. کلاه (تاج) پیشکشی برای پیامبر..... ۱۳۱
- شکل ۷-۱۱. آویز تزئینی بر گردن براق..... ۱۳۱
- شکل ۷-۱۲. محل نقطه طلایی در قسمت سر پیامبر..... ۱۳۲
- شکل ۷-۱۳. آویزهای آتشدان..... ۱۳۲
- شکل ۷-۱۴. هفت فرشته با بال‌های دندانه‌ای..... ۱۳۴

فهرست جداول

- جدول ۱-۲. ارزش عددی حروف به حساب جُمَل یا ابجد کبیر ۳۳
- جدول ۱-۵. روند استاد-شاگردی از بهزاد تا سلطان محمد ۸۹
- جدول ۱-۷. ایام هفته و سیاره‌ها و ملائک آن‌ها در فرهنگ یهود ۱۱۱
- جدول ۲-۷. جمع کل مقدار عددی حروف مقطعه قرآنی بر طبق مقادیر جروف ابجد ۱۱۹

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱- بیان مسأله

اعداد تنها برای شمارش نیستند بلکه از ایام قدیم با انسان در ارتباط تنگاتنگ بوده‌اند و تفسیر اعداد یکی از قدیمی‌ترین علوم در بررسی نمادها محسوب می‌شوند. در تاریخ تفکر بشر، عددشناسی و حتی ستایش اعداد هم دیده می‌شوند.

در سنت اسلامی، علم بسیار پیشرفته‌ای بر مبنای ارزش عددی حروف وجود دارد که هر حرف در ارتباط با عددی است و احادیث متواتر و مستند فراوانی در تأکید بر صحت علم اعداد و حروف موجود می‌باشد؛ عرفای مختلفی بر حضور و تأثیر علم اعداد و حروف در زندگی انسان و نیز ارتباط آن با خلق جهان و رموز آن سخن گفته‌اند و از آنجایی که یکی از منابع مهم هنر اسلامی، همین متون عرفانی هستند، بازنمودهای بسیاری در آن داشته‌اند. در هنر اسلامی، و در رشته‌های مختلف آن هم چون نگارگری، معماری، خوشنویسی، و... شاهد برداشتها و نمودهای مختلفی از علم اعداد و حروف هستیم که هر کدام از آنها به نوعی، منشأ دینی دارند.

برداشت‌هایی که از اسماء الله و تعبیرات عددی و حروفی آن در هنر داریم، از تأثیرات قوی این علم در عالم هنر و به خصوص هنر اسلامی هستند.

در نگارگری که از مهم‌ترین رشته‌های هنر اسلامی است، جهان تصویر شده، جهانی است همراه با چکیده‌نگاری و نمادپردازی که از بارزترین نمادهای آن، نمادها و تناسب عددی و هندسی هستند که این گونه برداشتها را بالاخص در دوره صفوی و در آثار مکتب تبریز می‌بینیم. مکتب تبریز بنابه دلایلی که در اینجا مجال آوردن آنها نیست، بسیار متأثر از علم اعداد بوده و از آنجایی که سلطان محمد یکی از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین هنرمندان این مکتب و معروفترین اثر او تابلوی معراج پیامبر است، بر آن شدیم تا این اثر را از دیدگاه علم اعداد بررسی کنیم.

۱-۲- اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش

همان‌گونه که گفته شد، نمودهای اعداد و حروف را در آثار دانشمندان و عارفانی چون شیخ‌الرئیس ابن‌سینا، ابن‌عربی، صدرالدین قونوی، مؤیدالدین جندی، شیخ‌بهای، میرداماد، ملاصدرای شیرازی و... نیز در افکار اخوان‌الصفاء، و در ادعیه و مناجات‌ها، در ادیان مختلف و نیز در افسانه‌ها و روایات می‌بینیم، هم‌چنین موارد کاربردهای خاص از بعضی از اعداد و حروف و کاربرد رمزآمیز آنها را در صورت‌های مختلف هنر اسلامی و شیعی از جمله در نگارگری مکتب دوم تبریز و در اثر معروف سلطان محمد، نگاره معراج، می‌توان مشاهده کرد که موارد استفاده و معانی و تعبیر این علم، در بسط و گسترش هنر اسلامی ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۳- اهداف پژوهش

هدف اصلی از این تحقیق، بررسی نظریه‌های مختلف صادر شده از جانب صاحب‌نظران و به‌خصوص عرفا، در زمینه علم اعداد و بالطبع علم حروف است، به‌طوری‌که از رهگذر این مطالعات به نتایجی مفید در زمینه شکل‌گیری هنر اسلامی و نیز آشنایی با نوع جهان‌بینی هنرمند-عارف مسلمان در برخی از جنبه‌های آن و به‌خصوص در هنر نگارگری در مکتب دوم تبریز و در نگاره معراج اثر سلطان‌محمد و یافتن جنبه‌های رمزی این آثار پردازیم. در این خصوص سه عدد پرمعنا در علم اعداد اسلامی، یعنی ۳، ۷ و ۱۹ را به‌عنوان شاخص برگزیده‌ایم.

۱-۴- روش پژوهش

کتابخانه‌ای و مطالعه موردی (case study)

۱-۵- قلمرو مکانی

کشور ایران و به‌خصوص شهرهای هرات و تبریز

۱-۶- قلمرو زمانی پژوهش

موضوع مورد مطالعه به بازه زمانی تیموریان و صفویان و عقاید رایج در آن دوره محدود می‌شود.

۱-۷- محدودیت‌های پژوهش

با توجه به این‌که موضوع این پژوهش به زمان‌های دور مربوط می‌شود، پس کمبود اطلاعات در این خصوص از بزرگ‌ترین محدودیت‌ها محسوب می‌شود. هم‌چنین عدم دسترسی به زندگی‌نامه هنرمندان آن دوره و نیز عقاید آن‌ها از دیگر محدودیت‌ها است.

از طرف دیگر عدم دسترسی به برخی از منابع موجود، به دلایلی چون مالکیت آثار در حوزه موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی و دولتی و یا مجموعه‌های خارجی از دیگر محدودیت‌های این پژوهش است. در تمامی منابعی که درمورد این شاهکار هنری سخن رفته، محل نگهداری آن را موزه بریتانیا عنوان کرده‌اند که پژوهشگر برای کسب اطلاعات بیشتر درخصوص این تابلو، با موزه یادشده مکاتباتی را داشته و متأسفانه مشخص شد این ادعاها اشتباه هستند و در این موزه هیچ تابلویی با این عنوان و مشخصات وجود ندارد و نکته مهمی که این میان خودنمایی می‌کند محل نامشخص نگه‌داری تابلو است. هم‌چنین یکی دیگر از مهم‌ترین محدودیت‌های این پژوهش، مهجور و بغرنج بودن واژگان تخصصی و پیچیدگی‌های خاص علم اعداد و حروف است.

۱-۸- شرح واژه ها و اصطلاحات به کاررفته در پژوهش

علم اعداد: این علوم، بر پایه ریاضیات بنا شده‌اند و به جنبه‌های مرموز و اسرارآمیز و معانی نهفته در اعداد و حروف می‌پردازد که در این دو علم، توجه به اعداد و حروف و رابطه آنها با تکوین و چگونگی پیدایش جهان مورد توجه است و از این منظر، حروف و اعداد یک پیوستارند.

فصل دوم

علم اعداد و حروف

۲-۱- پیشینه، تعریف و نظریات

در تعریف اعداد گفته‌اند که اعداد مجموعه نام‌هایی است که برای شمارش یا اندازه‌گیری چیزها به کار می‌رود. (آقاشریف ۲۰۱۳۸۳)

اعداد در نوع مقدماتی خود زاینده فکر بشر برای شمردن اشیاء است. ابوریحان بیرونی در بخش شمار «التفهیم» پیش از تعریف عدد، «یکی» یا واحد شمارش را چنین تعریف کرده است:

"یکی چیست؟ آن است که یگانگی بر او افتد و بدو نام زده شود و از تمامی وی آن است که کمی و بیشی نپذیرد و از حال خویش به حزب و قسمت نگردد و اندر قوت، همه عددهاست و خاصیت‌های ایشان... " و سپس به تعریف عدد پرداخته: "عدد چیست؟ جمله‌ای است از یک‌های گرد آمده و از این جهت یکی را از عدد بیرون آورده‌اند و گفته‌اند که عدد نیست زیرا که جمله گرد آمده از «یک» ها نیست. " پس در روزگاران گذشته «یک» عدد محسوب نمی‌شد و همین‌طور از متن برمی‌آید که «صفر» نیز در شمار عددها به حساب نمی‌آمده چنان‌که مدت‌ها برای صفر نشانه ویژه‌ای مقرر نمی‌شد. ضمن آن‌که این تعریف تنها درباره اعداد طبیعی صدق می‌کند، در حالی که بیرونی، عددهای کسری و حتی عددهای گنگ را در شمار اعداد یاد کرده است. (دایره‌المعارف بزرگ اسلامی)

تاریخ اکتشاف عدد و مکان آن به‌درستی مشخص نیست ولی مسلم است که دوره‌ای از تاریخ وجود داشته که در آن انسان عدد را نمی‌شناخته و دلیل بر این امر وجود قبایلی است که تا امروز نیز عدد را نمی‌شناسند مگر به شکل ابتدایی از جمله قبایل زولو^۱ و پیگمه^۲ در آفریقا و آراندا^۳ و کامیلارای^۴ در استرالیا و بوتوکودو^۵ در برزیل و ... (آقاشریف ۲۰۱۳۸۳)

انسان حتی در مراحل اولیه رشد خود دارای قابلیت است که این قابلیت بدون دانش مستقیم به او امکان می‌دهد که وقتی از مجموعه‌ای چیزی کاهش یافت نقصان آن را درک کند. شاید بتوان عنوان این قابلیت را حس عدد نام نهاد، شمارش در مراحل پیشرفته‌تر این حس رخ می‌دهد. به عقیده برخی، سومری‌ها اعداد را در ۳۳۰۰ سال قبل از میلاد مسیح کشف کردند و اعداد سومری‌ها قدیم‌ترین اعداد در تاریخ محسوب می‌شوند. (صدقه ۱۲۹۴ ه.ق. ۴۱) در مصر باستان اعداد در یک دستگاه شمار بدون ارزش مکانی و به‌صورت مجموعه‌ای از اعداد یک، ده، صد و... و یک‌میلیون نوشته می‌شدند که هر یک از این

^۱ Zoulou

^۲ Pygmees

^۳ Aranda

^۴ Kamilarai

^۵ Botocoudo